

igazolják: a szerző e feldolgozásában fontos, önálló és igazolt tudományos eredményekre jutott; ezzel (is) bizonyítva alkalmasságát a további tudományos tevékenykedésre.

Mindezek alapján javasolom a nyilvános vita kitűzését és a szerzőnek „a tudomány doktora” fokozat odaítélését.

Budapest, 1997. április 3.

DEME LÁSZLÓ
a nyelvtudomány doktora

Opponensi vélemény
Hajdú Mihály: A középmagyar kor személynévtörténete
(Budapest, 1994. [I.]: 317 lap; [II.]: 464 lap; [III.]: Adattár: 817
lap) című akadémiai doktori értekezéséről

I.

Az embert körülvevő, némely részletében elátkozott, összességében azonban csodálatos világnak – meggyőződésem szerint – nincsen egyetlen olyan eleme, ezek sokrétű viszonyrendszerének semmilyen mozzanata, változásainak vagy módosulatlan továbbélésének bármily elkülöníthető és megragadható pillanata, amely ne érdemelné meg az önmaga megismerésére és saját helyének meghatározására törekvő ember figyelmét, azaz ne lehetne tudományos vizsgálat tárgya. A világ gyakorlatilag végtelen mennyiségű jelenségének megragadására, a közöttük levő térbeli, időbeli, ok-okozati, mennyiségi, alá- és fölérendeltségi stb. kapcsolatok feltárására azonban az emberiség története folyamán a tárgyukban, kategóriarendszerükben és módszereikben többé-kevésbé határozottan elkülönülő és véges számú tudományterületek alakultak ki. Mivel tehát minden tudomány végső célja ugyanaz, közöttük nem létezik semmiféle hierarchia, alá- és fölérendeltség, értékbeli különbség. Messzemenően egyetértek hát Benkő Lorándnak azzal a véleményével, amelyet ugyan a nyelv három fő szempont szerint való tudományos vizsgálata kapcsán fogalmazott meg (NévtÉrt. 18. sz. 93), de amelynek érvényét kiterjeszthetjük a különböző tudományterületek viszonyára

is: Hogy ki melyik tudományt kedveli és műveli, az hajlamaitól, érdeklődésétől függ, de tudós voltát nem minősíti: „nem általa lesz valaki – hogy úgy mondjam – tudósabb ... a másiknál, hanem kizárólag produkciója színvonalától, témájának kidolgozottsági szintjétől, ahhoz kapcsolódó problémalátásától függően.” Azon lehetne éppen vitatkozni, hogy a tulajdonnevek sokoldalú elemzésére vállalkozó névtan segédtudomány, résztudomány, avagy önálló diszciplína-e, de nem célszerű, mert a tudományos élet történései azt bizonyítják, hogy mindhárom egyszerre és külön-külön, a tudományok továbbtagolásától, a szemlélettől, a beépíthető eredmények fölhasználásától meghatározottan.

Mindezeket a következők miatt mondtam el: a névtani teljesítmény értékelésében nem lehet, nem is szabad kizárólag valamely „hagyományos” vagy újabban önállóságra kapaszkodott tudományterület belső értékrendjére hagyatkozni, hanem azok érvényesülésének keresése mellett elsősorban a nyelvi érdekű önelvű névtudomány szempontjainak kell irányítania bennünket.

Ezek figyelembevételével jelenthetem ki, hogy Hajdú Mihály névtani, közelebről személynévtani vállalkozása kiemelkedő színvonalon és kimerítően (nemcsak terjedelmében) bizonyítja a tulajdonnevek mondanivalói megfogalmazásának és megértésének fontosságát önismeretünk gazdagításában. Olyan művet tett le az asztalra, bocsátott elének bírálatra és okulásra, amely tudománytörténeti érdemű. Kiváló érzékkel választotta meg tárgyát, hiányt pótol, mert az ómagyar kor személyneveiről, mozgásaikról a kitűnő kutatók sora – Pais Dezső, Knieszsa István, Melich János, Benkő Loránd, Fehértői Katalin, B. Lőrinczy Éva és mások – érdeméből már eddig is kontúros képünk formálódott ki, az újmagyar kor személyneveinek sajátosságaiban Ördög Ferenc, B. Gergely Piroska és – igen – Hajdú Mihály, valamint mások könyvei és tanulmányai igazítottak el bennünket.

Eddig azonban fájdalmasan nélkülöztünk egy olyan monográfiát, amely a közbenső, a középmagyar kor családneveit, keresztnéveit, motivációikat, időbeli, földrajzi és típusok közötti mozgásaikat, ezek lélektani, gazdaság- és társadalomtörténeti okait, a nevek nyelvi eredetét, a névalkotás alak- és jelentéstani jellemzőit, nyelvtörténeti és nyelvjárástani mondanivalóit (s sorolhatnám még tovább) az egész országra összességében és területi tagoltságában jellemzőnek elégséges, hatalmas adatmennyiség felhasználásával, megvallatásával mutatta volna be. A hiány pótlására e dolgozatával a lankadatlan szorgalmú, kitűnő tárgyi és módszertani felkészültségű, elkötelezetten nyelvész és névtanos Hajdú Mihály vállalkozott, és már most kijelenthetem, hogy jeles műve alapján megérdemli nemcsak az elismerésünket, hanem a nyelvtudomány doktora fokozatot is.

II.

Hajdú Mihály értekezésének általános erényeit hosszasan sorolhatnám, legyen szabad azonban most ezek közül csak néhányra rámutatnom.

1. Mindenekelőtt lenyűgöző a szerző szakirodalmi tájékozottsága, a külföldi és a hazai kutatási eredmények alapos ismerete, s ezek következetes hasznosítása. Megemlítést érdemel, hogy irodalomjegyzékében – amelyet azonban szokatlan módon az értekezés első kötete végén, tehát mintegy középen helyezett el (I, 207–315) – csaknem 110 oldalon sorolja föl a felhasznált műveket, mégpedig – ha figyelmem nem csalt meg – összesen 984 tételt, önálló könyveket, gyűjteményes köteteket, sorozatokat és tanulmányokat egyaránt. Ezek fontosabbjainak értékelésére a dolgozat több fejezetében sort is kerített (I, 10–51).

2. Kellő gonddal válogatta meg kutatópontjait, illetőleg területeit, s ha a felhasználható adatok lehetővé tették, e területek személyneveinek sorsát a középmagyar kor egészében (a szükséges szakaszolást elvégezve) figyelemmel kísérte. Az ekkori magyar nyelvterület reprezentatív vidékeinek kiválasztása az Őrségtől Moldváig és a Székelyföldre, Nógrádtól és Borsodtól Baranyáig és Szeged környékéig mindenképpen alkalmas arra, hogy a regionális jellemzők megragadásán kívül meglássuk az általános sajátságokat, mégpedig legtöbbször a különféle típusok jelentkezésében, gyakran azonban az egyes család- és keresztnévek esetében is.

3. Az értekezés módszertanilag is újdonságnak számít a magyar névtani irodalomban. A szemléltetés szokványos táblázatos megoldásán kívül nagy számban találunk a dolgozatban diagramokat, grafikonokat és térképeket, s különösen az utóbbiak gyors áttekintésre adnak lehetőséget a leggyakoribb családnevek földrajzi megoszlásáról, az egyes nevek pozíciójáról a névgyakoriságban, az eredetük alapján csoportokba sorolható adatok (pl. az idegen származásúak) részesedési arányáról, a képzőket tartalmazó keresztnévi eredetű családnevek vidékenként eltérő súlyáról stb.

4. Nagy értéke az értekezésnek az Adattár, amely 786 oldalon szoros betűrendben sorolja föl a megtalált családneveket, vidékenként és korszakokra tagolva előfordulásaik mennyiségét. Végül 27 oldalon megjegyzéseket fűz a családnevekhez, amelyekben szól a magyarázati lehetőségekről, elterjedésükről, ennek vélhető történeti okairól.

III.

A következőkben rátérek a dolgozat egyes részleteihez fűződő, olykor bíráló vagy vitatkozó észrevételeimre. Ezek többsége csak megemlítést

érdemel, s választ nem is mindig igényel, csupán azt kérhetem, hogy a jelölt alkalomadtán, pl. megjelentetés esetén ismételten fontolja meg őket.

Nem győzött meg a szerző azzal a véleményével (I, 91), hogy már a XIII. századtól megtalálhatók „a kettős családnevek, vagyis a háromelemű hivatalos nevek csírái”. A megemlített példái ugyanis alkalmatlanok ennek bizonyítására: 1257: *Petrum filium Petri de genere Sol* (Péter fia Pétert Sol nemzetségéből), 1279: *Lorandus filius Sycundus de villa Tevl* (Sycundus fia Loránd Töl faluból), ezek ugyanis az én értékelésem szerint egyelemű nevek (Péter és Loránd), s az említés többi kelléke nem más, mint a személyek alkalmi azonosítója. Nem három (tehát kettős családnév + keresztnév), hanem csak sima családnév csírái kereshetők a XIV. századi dictus-os adatokban is: 1369: *Nicolaus dictus Forgo de Sag* (sági Forgó-nak mondott Miklós), 1399: *Fabianum et Jacobum dictos Fulo de Zabouch* (szabolcsi /Szabolcs faluból való/ Fulónak mondott Fábiánt és Jakabot). Azt, hogy a helységnév idefoglalása pusztán a személyek lakóhelyét fejezi ki, igazolja a következő, ugyanazon évből való adat, s amely egyúttal már a *Fuló* elem családnévvé alakulását is sejteti: *Stephanum dictum Fulo filium Johannis similiter Fulo dicti* (Fulonak mondott Istvánt, a hasonlóképp Fulonak mondott János fiát). Ebből az adatból tehát egyrészt elmaradt a helységnév, másrészt öröklődésre mutat a *Fuló* névelem négy személyre, köztük apára és fiára való vonatkozása. Alig képzelhető el (noha nem lehetetlen), hogy mind a négy személy asztmás lett volna, amire a *Fuló* név utalna (vö. Kondássy Imre, azaz Mikesy Sándor: MNy. LXIV, 216).

A dolgozatban többször szó esik az Őrség és a Székelyföld lakóinak etnikai azonossága hipotéziséről (I, 122; II, 28, 31/b; Adattár 792 stb.), sőt ezt éppen bizonyos családnevek (a keresztnévi eredetűek) támasztanak alá. A történeti tények azonban ezt cáfolják, s nem igazolják a következő kijelentést: „Tudjuk, hogy az Őrség szabad, kismanesi lakói nem sülyyedtek jobbágyi sorba egészen a XVIII. század végéig” (I, 122). A középkori Vas vármegye déli részén elterülő Őrség településeinek lakói, az úgynevezett „zalaörök” ugyanis már a XIV. században jobbágyi sorba kerültek, s több oklevél tanúskodása szerint adományozták őket. Az első oklevél 1391. november 23-án kelt, s ebben Zsigmond király a *zalaewr* nevű öröket felmentette az őri szolgálat igája, állapota és terhei alól, ingatlanaikkal együtt Sarow-i Péter fia: László temesi ispánnak adományozta őket (BalassaLevt. 70–1). Az 1392. február 8-án kelt oklevélben pedig elutasította az örök tiltakozását, mert a bizonyítékok megvizsgálásából kiderült, hogy örökösen alávetett szolgáltatók voltak, ezért a király örök hallgatást parancsolt nekik (uo. 71; a további okleveleket l. uo. 73, 84). Ha igaz az, hogy a székelyek csak a XIII. század elején és egyebek között az Őrségből való átköltözéssel kerültek mai lakóhelyükre, akkor a hipotézist csak az támogatná meg, ha a családnevek kialakulásáig, a XV. századig ívelő

két évszázadban igazolni lehetne mindkét vidéken az itt most bizonyítékként említett *Adorján, Albert, Bertalan* [és: stb.] fokozott mértékű keresztnévi használatának folyamatosságát. – Itt jegyzem meg, hogy a leggyakoribb családnevek vidékek szerint való összehasonlításában a szerző sajátosnak találja az őrségi *Adorján* családnevet (I, 134). Magyarozatként azonban csak névrendszertani okra hivatkozik, arra, hogy itt „mindvégig nagyon sok keresztnévi eredetű családnevet használtak” (*Benkő, Kelemen, Filep, Benedek, Gál, Berta, Bertalan* stb.). Célszerű azonban most a keresztnévi előzmény gyakoriságáról is szót ejteni, ami nyilván nem választható el attól, hogy ide nem túlságosan messze volt Szent Adorján magyarországi kultuszának központja, Zalavár, a szent ereklyéivel.

A *Tót* családnév nagy gyakorisága Hajdú Mihálynak többször is feladta a leckét, hiszen ez az Őrség és Udvarhelyszék kivételével mindenütt a legnagyobb megterhelésű öt között van: „A déli területeken pedig kivétel nélkül az első helyen áll a használata” (Baranya, Tolna, Bácska, Szeged, de 1. Szatmár, 2. Szabolcs, Nógrád, 3. Ugocsa, Békés, 4. Borsod, Veszprém, Nagykőrös). Azt a kínálkozó magyarázatot, hogy „a délszlávok török előli menekülése következtében gyakoribb az itteni vidékeken a név” (I, 137–8), két ok miatt elveti: 1. a korabeli nyelv a délszlávokat rácoknak nevezte, 2. minden kutatóterületen megtalálható a *Tót* családnév. Más helyen (I, 164) a kapuvári járás neveiről szólván (1665–1711) is foglalkozik a névvel: „Ekkorra minden bizonnyal a *tót* közszo jelentése szűkült, s csak a szlovákságra vonatkozott, a szláv népek elnevezése differenciálódott...” A felhozott adatok azonban arról árulkodnak, hogy egyrészt a korabeli nyelv a délszlávok közül csak a szerbeket nevezte rácoknak (Ráckeve, Rácalmás stb.), az ő emléküik tehát csak a *Rác* családnevekben kereshető, másrészt a *tót* újabb kori lefoglalását a szlovákság jelölésére nem szabad visszavetíteni a családnevek kialakulásának idejére. Úgy látszik, hogy már a középkorban két szláv etnikumot nevezünk *tót*nak: az egyik nyugati és az egyik déli szláv csoportot (tehát a szlovákot, illetőleg a kaj-horvátot és szlovént). A földrajzi elhelyezkedés alapján így a déli területeken a délszláv *tót*-okat, északon és keleten pedig a szlovák *tót*-okat kereshetjük a családnevekben.

Messzemenően egyetértek a szerzőnek azzal a következtetésével, amit a névállomány és a migráció kapcsolatáról alakított ki (I, 168). A falvakban megjelenő vegyesebb névanyag, tehát a lakosság számához képest több név előfordulása, s egy-egy névforma kisebb megterheltsége valóban jórészt a személyek áttelepülésével függ össze. Azt is helyeslem, hogy a névgyakorisági mutatók középmagyar kori ingadozásaiban az egyes családok eltérő vitalitásával is számol (I, 191). Ezért helyteleníteni kell, mert nem elég szabatos, a XVIII. századi családnevek előfordulásainak afféle minősítéseit,

hogy pl. a *Szabó* név „vesztett »népszerűségéből« Szegeden és Gyalu környékén” vagy „Szatmár megyében is megnövekedett némiképp a »népszerűsége«” (I, 186). A népszerűség ugyanis családnév-választási lehetőséget rejtene, itt azonban ilyesmiről már aligha lehet szó. S ha már stílusbeli kifogást emeltem, megemlítem, hogy néhol a változatosság követelménye is csorbát szenved, amikor egyetlen bekezdés hat mondatában a *följegyez - följegyzés* szó ötször fordul elő (I, 205).

A szerző több helyen elhárítja magától azt a feladatot, hogy a nyelvi hovatarozás megállapításán kívül munkájában etimológiai szempontokat is érvényesítsen (pl. I, 123–4). Ez az eljárása általában helyeselhető, különösen az idegen eredetű családnévek esetleges közszói vagy tulajdonnévi előzményének földériteése hagyható el: ezeknek ugyanis magyar névtani mondanivalói aligha vannak. A magyar nevek magyarázata, illetőleg értelmezése azonban általában nem kerülhető ki, hiszen mind a jelentéstani, mind pedig alaktani tipizálás feltételezi ennek elvégzését. S hogy ez körületekintően megtörtént, annak bizonyítására több példát idézhetnénk Hajdú Mihály dolgozatából. De most az eltérő szemléletből, a másféle tapasztalatból eredő és a részleteket érintő különvélemény előadásának van itt az ideje.

A szerző helyesen mutat rá, hogy a családnévek motivációiban roppant nehéz a külső (fizikai) és a belső (lelki) tulajdonság elválasztása, s maga is határesetnek tartja pl. a *Fene, Férges, Fúló, Sógó, Néma, Szökellő* stb. neveket. Kázmér Miklóst követve azonban határozottan a belső megokoltságú jellemnevek közé sorolta egyebek között a *Hideg* (’rideg, közömbös’ vö. Kázmér: RMCsSz. 474) és a *Meleg* (’érzelmileg felhevült, buzgó’: uo. 724) családnéveket is. Ezek jelentése azonban a tapintásérzettel is összefügghet (olyan ember, akinek a testhőmérséklete egy-két tizedfokkal eltér a szokványostól). – A *Virrasztó* családnévet én nem sorolnám a katonáskodással összefüggők közé, és nem keresnék korrelációt az *Őr*-rel. A *Virrasztó* ugyanis mint a latin *vigilator* magyar megfelelője a halott mellett való virrasztással (illetőleg ezzel mint szokásos foglalkozással) kapcsolatos (II, 53). – Nincs kellően megokolva a *Kapus* családnévnek (két adata van Nagykőrösről: Adattár 371) a foglalkozásnevek közé sorolása sem (II, 54): a motivációhoz figyelembe kell venni, hogy a XVI. században *kapus* volt az olyan jobbágy, akit vagyoni állapota alapján kapuadó fizetésére köteleztek. Szabolcs megye 1588-i dikális összeírásának fogalmazványában nem ritkák az efféle fordulatok: *Megh holt az ki kapus vala; Az fel kapust az teorwenyuel Vjte el Kallaj Janos; ezek mind kapusok volnanak* stb.

A családnévek morfológiai elemzésében nagyon helyes következtetéshez jut: „Végletekig vive a gondolatot csupán az *-i* patronimikon képző fogható föl egyedül családnévképzőnek” (II, 75). A bemutatott képzők ugyanis valóban már

a közszoí, vagy a tulajdonnévi alapok (pl. becéző személynévek) tartozékai voltak. De én még itt sem sorolnám az -s képzősök közé egyebek között az *Elekes*, *Filpes*, *Gálos*, *Vitos* adatokat (II, 89), és határozottan kirekeszteném a -ka/ke képzősök sorából az *Oszka* családnevet (II, 100). Ez ugyanis 1596 és 1664 között egyedül Ugocsában fordul elő (Adattár 536), és nyilván összefügg vele az ugyanekkor szereplő egyetlen *Uzka* is (uo. 743). Mivel Ugocsában később több adattal (3) szerepel az *Uszkai*, mind a három változat esetében a Szatmár és Ugocsa megye határa közelében levő Uszka helység nevét keresem bennük. – A *Pobori* családnévhez természetesen nincs köze a trencsényi *Podhor* településnévnek. Magyarázatához l. a középkorban nem ritka *Pabar* - *Pobor* személynévet és az ezt tartalmazó Pabarbaksája-, Pabarszölőse-féle helyneveket (ezek Baranyában voltak: Györffy I, 277, 393 a személynévek adatolásával is; a személynévre l. még a Bars megyei előfordulásait is, pl. 1411, 1412: ZsigmOkl. III, 287, 485).

A dolog természetéhez tartozik, hogy a hatalmas vállalkozás további részleteihez is tehetnék megjegyzéseket, ezek azonban az egésznek a rendszerét, az általános tanulságokat és eredményeket semmiképpen sem módosítanák, így őket már csak a szerzővel folytatandó személyes beszélgetéseinkre tartogatom.

IV.

Összegzésképpen megismétlem azt a meggyőződésemet, hogy Hajdú Mihály hallatlan gazdag anyagon mutatta be személynéveink középmagyar kori állapotát, körültekintő figyelemmel, nagy hozzáértéssel és példamutató szorgalommal fejtette ki mondanivalóikat. A dolgozatot módszertani szempontból is különleges jelentőségűnek tartom, a mondanivaló nyelvi megformálását általában igényesnek, higgadtnak és korrektnek találom. Hajdú Mihály érdemes műve mindenképpen alkalmas arra, hogy szerzője (ennek alapján is) elnyerje a nyelvtudomány doktora tudományos fokozatot.

Nyíregyháza, 1997. május

MEZŐ ANDRÁS
a nyelvtudomány doktora